

Bogusław Górka

KERYGMA.
EKKLEΣΙΑ^{*i*}
w kontekście inicjacji

Wydawnictwo WAM ■ Księża Jezuiti
Kraków 2016

Spis treści

Przedmowa	9
------------------------	---

I. Struktura inicjacji w tzw. dłuższym zakończeniu Ewangelii Marka (16,9-20)

1. Wprowadzenie	13
2. Problem tekstualny zakończenia Ewangelii Marka	15
2.1. Koniec Ewangelii Marka na 16,8	15
2.2. Mk 16,1-8 + krótsza konkluzja	17
2.3. Mk 16,1-8 + dłuższa konkluzja (16,9-20) w niezakłóconej ni- czym kontynuacji	18
2.4. Mk 16,1-8 + dłuższa konkluzja (16,9-20) z tekstualnymi zna- kami albo uwagami	19
2.5. Mk 16,1-8 + krótsza konkluzja + dłuższa konkluzja (16,9-20)	19
2.6. Mk 16,1-8 + dłuższa konkluzja z interpolacją <i>Freer Logion</i> (16,9-14 + <i>Freer Logion</i> + 15b-20)	19
3. Dłuższa konkluzja Ewg Mk – spostrzeżenia ogólne	22
4. Logion posłannictwa (Mk 16,15-18)	24
4.1. Klauzule logionu posłannictwa w strukturze inicjacji	24
4.2. <i>Znaki tych, którzy uwierzyli</i> w strukturze inicjacji	26
5. Kompozycja <i>Freer Logionu</i> i przyczyny jego interpolacji	28
6. Struktura inicjacji w dłuższej konkluzji na odcinku 16,9-14	29
7. Struktura inicjacji <i>Freer Logionu</i>	30
8. Konkluzja	32

II. Strategia wtajemniczenia na przykładzie Mt 13,3-23

1. Tekst Mt 13,3-23	35
2. Wprowadzenie	37
3. Słownictwo z obszaru wtajemniczenia w NT	38

4. Sekretny język – cecha podstawowa	39
5. Język sekretny w funkcji procedury wtajemniczenia	43
6. Sekrety w strategii inicjacji	44
6.1. Sekret w życiu i nauczaniu Jezusa, strukturze Ewangelii Synoptycznej i inicjacji Kościoła pierwotnego	44
6.2. Sekret zaporowy a sekret inicjacyjny	45
7. Tajemnica (Mesjasza) niewydana – a „dekret zatwardziałości”	48
7.1. Geneza i recepcja „dekrety zatwardziałości” w NT	48
7.2. „Dekret zatwardziałości” w narracji Ewangelii Mateusza	49
8. Tajemnica wydana a tajemnica wypełniona	50
9. <i>Słowo o Królestwie</i> – czyli konkretnie o czym?	53
10. Wnioski	55

III. Kerygmat nowotestamentowy w perspektywie podejścia inicjacyjnego

1. Wprowadzenie	59
2. Kerygmat Jezusa	60
2.1. Jezus jako Prorok przepowiada nadchodzące Królestwo Niebios / Boga	60
2.2. Jezus jako Mesjasz ogłasza, że Królestwo Boga już działa	61
2.3. Jezus jako Mesjasz przepowiada nadejście Syna Człowieczego w chwale Ojca oraz w swoim Królestwie	63
2.4. Jezus jako Syn Boga przepowiada ucztowanie w Królestwie Ojca	66
2.5. Jezus jako <i>Pierworodny z umarłych</i> katechizuje o Królestwie Boga (Dz 1,3b) i przepowiada zesłanie <i>obietnicy Ojca</i> (Dz 1,4-5)	67
2.6. Konkluzja	68
3. Kerygmat Kościoła apostołskiego o Jezusie	69
3.1. Kerygmat o związku tajemnicy paschalnej Jezusa Mesjasza z nawróceniem i uwolnieniem od grzechów personalnych	69
3.2. Kerygmat o Jezusie Mesjaszu <i>wydanym za nasze występki i wskrzeszonym dla usprawiedliwienia nas</i>	71
3.3. Kerygmat o tajemnicy współumierania z Synem Boga na krzyżu – czyli o synowskim zbawieniu i usprawiedliwieniu	78

3.4. Kerygmat o współzmartwychwstaniu z Synem Boga – czyli o synowskim ożywieniu	79
3.5. Kerygmat dla <i>braci Pierworodnego z umarłych</i>	80
3.6. Konkluzja	81
4. Wnioski	81

IV. Ekklesia w wybranych źródłach chrześcijaństwa starożytnego do 381 r.

1. Wprowadzenie	85
2. Ekklesia w Nowym Testamencie	86
2.1. Ekklesia w Ewangeliach	86
2.2. Ekklesia w Dziejach Apostolskich w kontekście innych pism NT	88
3. Ekklesia w nomenklaturze synodalnej i soborowej do 381 r.	91
4. Ekklesia w <i>Kanonach Ojców Greckich</i>	109
5. Ekklesia w <i>Konstytucjach Apostolskich</i>	120
6. Ekklesia u Klemensa Aleksandryjskiego	124
7. Podsumowanie	130

V. Wybrane katolickie modele religijności w świetle religijności epoki apostołskiej

1. Wprowadzenie	135
2. Model religijności Kościoła apostołskiego	135
3. Model religijności masowej	139
4. Model ignacjański	143
4.1. Prezentacja pedagogii <i>Ćwiczeń duchownych</i>	144
4.2. Krytyczna ocena	155
5. Model neokatechumenalny	163
5.1. Prezentacja formacji <i>Drogi Neokatechumenalnej</i>	163
5.2. Krytyczna ocena	167
6. Konkluzja	174
Zakończenie	175
Bibliografia	177

Przedmowa

Książka pt. *Kerygma i ekklesia w kontekście inicjacji* to kolejna publikacja Bogusława Górki podejmująca problematykę wczesnochrześcijańskiej myśli. Autor, będąc twórcą podejścia inicjacyjnego do badania tekstów Nowego Testamentu, od wielu lat publikuje książki i artykuły przybliżające nam fenomen wtajemniczenia chrześcijańskiego.

Jak można się zorientować już po tytule, najnowsza książka Autora stanowi kontynuację jego dotychczasowych badań. Tym razem eksponuje On dwa zagadnienia powiązane ze sobą: kerygmat i ekklesję, i umiejscawia je w perspektywie inicjacji.

Kontekst inicjacji szkicują dwa pierwsze eseje. W pierwszym Autor odsłania program inicjacji w *Dłuższym zakończeniu Ewangelii Marka* (16,9-20). Z uwagi na kanoniczny charakter tego tekstu ma on walor normatywny dla chrześcijaństwa wszystkich epok. Analizując interpolację *Freer Logion* z *codex Washingtonianus* (który znajduje się w oprawie graficznej na okładce), Autor wskazuje na jego znaczenie dla badań nad fenomenem wtajemniczenia, formułując jednocześnie powody, dla których nie została włączona do wersji kanonicznej drugiej Ewangelii.

W drugim przyczynku, na przykładzie synoptycznej perykopy o zasiewie ziarna w opracowaniu Ewangelii Mateusza, Autor odsłania strategię inicjacji. Ta często analizowana kompozycja zawiera aluzję do kilku składników wtajemniczenia epoki apostołskiej. Autor zamyka ten przyczynek w charakterystycznym dla siebie stylu: „Chrześcijaństwo bez określonej strategii inicjacji stacza się na poziom intruza i dociera jedynie do opakowania tajemnic, a w konsekwencji dotyka jedynie powierzchniowej warstwy sensów nowotestamentowego języka”.

W tak naszkicowanym kontekście Bogusław Górka podejmuje dwa fundamentalne paradygmaty chrześcijaństwa: kerygmat i ekklesię. Podkreślić należy świeże i nowatorskie podejście do tych popularnych pojęć. Autor wykazuje, że w obrębie kerygmatu Jezusa o Królestwie Boga mamy do czynienia z progresywnym objawieniem osoby i misji Jezusa na kilku stopniach – zresztą podobnie jak w przypadku kerygmatu o Jezusie. Tej specyfiki kerygmatu nowotestamentowego nie można odsłonić bez hermeneutyki inicjacji, która stanowi domenę Autora. Przyczynek jest dodatkowo interesujący ze względu na oryginalne podejście do doktryny o usprawiedliwieniu, naczelnej idei protestantyzmu. Autor zestawia katolicką doktrynę usprawiedliwienia na podstawie *Dekretu o usprawiedliwieniu* orzeczonego na Soborze Trydenckim z luterską – w kontekście doświadczenia wiary Marcina Lutra. Punktem wyjścia do tego porównania jest Pawłowa idea usprawiedliwienia z *Listu do Rzymian* (głównie 7,14-25) analizowana w osnowie wieloetapowego kerygmatu nowotestamentowego o Jezusie. Przelomowe sugestie Autora powinny się stać inspiracją przede wszystkim dla dialogu ekumenicznego i teologii ekumenicznej.

W perspektywie inicjacji możemy w nowy sposób badać ideę ekklesii – nie tylko w Nowym Testamencie, ale również w innych starożytnych źródłach, co Autor ukazał na przeglądzie oficjalnych dokumentów chrześcijaństwa do 381 r. W tych dokumentach pod pojęciem ekklesii kryje się wielowarstwowa struktura socjologiczna identyfikowana głównie, ale nie wyłącznie, ze społecznością katechumenów.

Zwieńczenie publikacji stanowi przyczynek o wybranych modelach religijności. W tym interesującym studium Autor zestawił trzy katolickie modele (masowy, ignacjański, neokatechumenalny) z modelem nowotestamentowym, który uczynił kryterium oceny pozostałych. Od tego, na ile chrześcijaństwo będzie wierne modelowi apostołskiej religijności, zależy jego aktualna kondycja i przyszłość.

By się osobiście przekonać o tym, co zasygnalizowałem w przedmowie, zachęcam Czytelnika do uważnej lektury książki.

Wojciech Gajewski

Struktura inicjacji
w tzw. *dłuższym zakończeniu*
Ewangelii Marka
(16,9-20)¹

¹ Zrewidowana i skorygowana wersja artykułu, który pt. *Logion posłannictwa (Mk 16,15-18) a Freer Logion* ukazał się w: „Christianitas Antiqua. Commentationes” 1 (2005) 90-104.

1. Wprowadzenie

Zakończenia są poniekąd kluczem do Ewangelii. Z drugiej strony istnieje pewien problem ze wszystkimi konkluzjami ewangelicznymi. Konkluzja w Ewangelii Mateusza sprawia wrażenie doklejonej do korpusu dzieła. Łukasz tworzy otwarte zakończenie, które domyka się w Dziejach Apostolskich. Ewangelia Jana posiada aż dwie konkluzje. Największy problem stwarza Ewangelia Marka, która w nowożytnych przekładach kończy się na wierszu 16,20, ale nie tak przedstawiała się sprawa z tekstem „autorskim”. Ten, który był w obiegu Kościoła pierwotnego, kończył się nagle i zupełnie niezrozumiale na wierszu 8.

Większość współczesnych tłumaczy NT nawiązując do tego problemu, ogranicza się co najwyżej do opatrzenia ostatniej sekwencji Ewangelii Marka (16,9-20) zdawkową notą tego rodzaju: *tego zakończenia brak w niektórych rękopisach...* Kiedy sięgniemy po krytyczne wydania Nowego Testamentu², wyłania się z nich obraz zaskakujący i zasługujący na opracowania monograficzne, a takie powstają³.

² Zob. *The Greek New Testament*, red. B. i K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini, B.M. Metzger, Stuttgart ⁴1994, s. 189-192 (tekst i aparat krytyczny); *Novum Testamentum Graece*, post E. et E. Nestle communiter ediderunt: B. i K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini, B. M. Metzger, Stuttgart ²⁷1996, s. 147-149 (tekst i aparat krytyczny).

³ Dłuższemu zakończeniu Ewangelii Marka poświęcili rozprawy: E. Helzle, *Der Schluß des Markusevangeliums (Mk 16,9-20) und Freer-Logion (Mk 16,14 W), ihre*

Czytelnicy w starożytności chrześcijańskiej, nie mogąc pogodzić się z raptownym przerwaniem wątku ewangelijnego, dopisywali do tekstu dzieła Marka dwie konkluzje: krótszą i dłuższą. Fakt pojawienia się aż dwóch konkluzji unaocznia, jak w Kościele pierwszych wieków dotkliwie odczuwano frustrację, którą powodowała lektura gwałtownego „zerwania” wątku drugiej Ewangelii. Dołączane konkluzje uwydatniają dwie rzeczy: po pierwsze, Ewangelia Marka, rozpowszechniana do pewnego momentu w starożytności, „urywała się” na w. 8.; po drugie – nie powinna się ona w ten sposób domykać.

Spośród dwóch konkluzji ta dłuższa (Mk 16,9-20) wysunęła się na plan pierwszy. Uzyskała status kanoniczny i stanowi dzisiaj integralną część drugiej Ewangelii, co w katolicyzmie potwierdzono uroczystie na Soborze Trydenckim⁴. To znaczy, że jedynie kwestia jej natchnienia jest w katolicyzmie poza wszelką wątpliwością. Z drugiej strony lektura dłuższej konkluzji musiała pozostawiać jakieś uczucie niedosytu, skoro, również w starożytności, pojawia się w niej interpolacja, tzw. *Freer Logion*⁵.

Tendenzen und gegenseitiges Verhältnis, dysertacja Tübingen 1959 (streszczenie dysertacji w: „Theologische Literaturzeitung” 85 (1960) 470-472); W.R. Farmer, *The Last Twelve Verses of Mark*, Cambridge 1974; J. Hug, *La finale de l'Évangile de Marc (Mc 16,9-20)*, Paris 1978; P.A. Mirecki, *Mark 16:9-20: Composition, Tradition and Redaction*, dysertacja Harvard University (streszczenie dysertacji w: „The Harvard Theological Review” 79 (1986) 476-477); S.G. Brown, *The More Spiritual Gospel. Markan Literary Techniques in the Longer Gospel of Mark*, dysertacja University of Toronto 1999; B. Górka, *Pomiędzy aktem wiary a faktem chrztu. Instytucja nawrócenia w Kościele pierwotnym*, Kraków 2000; M. Compiani, *Fuga, silenzio e paura. La conclusione del Vangelo di Mc. Studi di Mc 16,1-20*, Roma 2011.

⁴ Kwestię kanoniczności kompozycji podjął C. Focant, *La canonicité de la final longue (Mc 16,9-20). Vers le reconnaissance d'un double texte canonique?*, s. 587-597, w: *The Biblical Canons*, red. J.-M. Auwers, H.J. de Jonge, Leuven 2003.

⁵ Na początku XX wieku M. Freer pochodzący z Detroit nabył w Egipcie (1906) odkryty pod koniec XIX wieku (1897) rękopis grecki, zwany *codex Washingtonianus* (W), pochodzący z przełomu IV i V w. W dłuższej konkluzji Ewangelii Marka po wierszu 14. znajduje się interpolacja, określona od nazwiska autora: *Freer Logion*. Interpolację krytycznie wydał C.R. Gregory, *Das Freer-Logion*, Leipzig 1908.

W tym studium przyjrzymy się wnikliwiej strukturze dłuższego zakończenia wraz z interpolacją *Freer Logion*, by odsłonić inicjacyjną ideę, która przyświecała tak autorowi konkluzji, jak i interpolacji podczas ich redagowania. Najpierw zakreslimy szersze pole badań nad kwestią zakończeń Ewangelii Marka.

2. Problem tekstualny zakończenia Ewangelii Marka

Liczbę około 2000 rękopisów, w których przechowała się Ewangelia Marka, można podzielić, na podstawie kryteriów tekstualno-krytycznych – mając na uwadze kwestię jej zakończenia – na sześć grup (form tekstualnych)⁶.

2.1. Koniec Ewangelii Marka na 16,8

Oto ostatnia sekwencja Ewangelii Marka (16,1-8)⁷:

1. *Gdy przeminął szabat, Maria Magdalena i Maria Jakuba i Salome kupiły wonności, żeby przyszedłszy, namaścić Go.*
2. *I całkiem rano pierwszego [dnia] z tygodnia przychodzą do grobowca, gdy wzeszło słońce.*

⁶ Tak uczynił K. Aland, wydawca wydania krytycznego NT, który poświęcił temu problemowi trzy kompetentne artykuły: *Bemerkungen zum Schluß des Markusevangeliums*, w: *Studies in Honor of Matthew Black*, s. 157-180, Edinburgh 1969; *Der Schluß des Markusevangeliums*, s. 435-470, w: M. Sabbe, *L'Évangile selon Marc, Tradition et Rédaction*, Gembloux 1974; *Der wiedergefundene Markusschluß? Eine methodologische Bemerkung zur textkritischen Arbeit*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 67 (1970) 3-13.

⁷ Tekst grecki:

1. **καὶ** διαγενομένου τοῦ σαββάτου Μαρία ἡ Μαγδαλην καὶ Μαρία ἡ [τοῦ] Ἰακώβου καὶ Σαλώμη ἠγόρασαν ἀρώματα ἵνα ἐλθοῦσαι ἀλείψωσιν αὐτόν.
2. **καὶ** λίαν πρωὶ τῆ μᾶ τῶν σαββάτων ἔρχονται ἐπὶ τὸ μνημεῖον ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου.
3. **καὶ** ἔλεγον πρὸς ἑαυτάς· τίς ἀποκυλίσει ἡμῖν τὸν λίθον ἐκ τῆς θύρας τοῦ μνημείου;

3. *I mówily do siebie: kto odtoczy nam kamień od wejścia do grobowca?*
4. *I spojrzawszy widzą, że odtoczony jest kamień; był bowiem bardzo wielki.*
5. *I wszedłszy do grobowca, zobaczyły młodzieńca siedzącego po prawicy, odzianego w białą szatę.*
6. *I zdumiały się. On zaś mówi im: nie zdumiewajcie się. Jezusa szukacie, tego Nazarejczyka, tego ukrzyżowanego? Został wskrzeszony, nie ma go tutaj. Oto miejsce, gdzie złożyli Go.*
7. *Ale odejdźcie, powiedzcie uczniom jego i Piotrowi, że: poprzedza was do Galilei. Tam Go zobaczycie, jak wam powiedział.*
8. *I wyszedłszy, uciekły od grobowca, ogarnęło je bowiem drżenie i uniesienie: i nikomu niczego nie powiedziały, bały się bowiem.*

Koniec Ewangelii Marka na w. 8. poświadczają dwa najważniejsze i najstarsze kodeksy Nowego Testamentu: \aleph (*Snaiticus*) i B (*Vaticanus*). Z tłumaczeń w tej grupie na czoło wysuwa się syryjska wersja: *Sinai Syra*.

Cenne świadectwo w tej materii pozostawił nam Euzebiusz z Cezarei (265-339), wybitny egzegeta i historyk Kościoła. Znając dłuższe zakończenie, jednocześnie stwierdził jego brak w wielkiej liczbie najlepszych greckich manuskryptów, z którymi się zetknął. Głos uczonego biskupa jest o tyle istotny, że zwielokrotnia tę „skromną” liczbę dwóch kodeksów nie znających żadnych kon-

-
4. **καὶ** ἀναβλέψασαι θεωροῦσιν ὅτι ἀποκεκῦλισται ὁ λίθος· ἦν γὰρ μέγας σφόδρα.
 5. **καὶ** εἰσελθοῦσαι εἰς τὸ μνημεῖον εἶδον νεανίσκον καθήμενον ἐν τοῖς δεξιotoῖς περιβεβλημένον στολὴν λευκὴν,
 6. **καὶ** ἐξεθαμβήθησαν. ὁ δὲ λέγει αὐταῖς· μὴ ἐκθαμβεῖσθε· Ἰησοῦν ζητεῖτε τὸν Ναζαρεθινὸν τὸν ἐσταυρωμένον· γέρονθι, οὐκ ἔστιν ἰδε· ἶδε ὁ τόπος ὅπου ἔθηκαν αὐτόν.
 7. ἀλλὰ ὑπάγετε εἶπατε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ καὶ τῷ Πέτρῳ ὅτι προάγει ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν· ἐκεῖ αὐτὸν ὄψεσθε, καθὼς εἶπεν ὑμῖν.
 8. **καὶ** ἐξελθοῦσαι ἔφυγον ἀπὸ τοῦ μνημείου, εἶχεν γὰρ αὐτὰς τρόμος καὶ ἔκστασις· καὶ οὐδενὶ οὐδὲν εἶπαν· ἐφοβοῦντο γάρ.

kluzji⁸. Opinię Euzebiusza podtrzymają w starożytności Grzegorz z Nyssy († 394)⁹ i Hieronim († 420)¹⁰.

2.2. Mk 16,1-8 + krótsza konkluzja

Oto tekst krótszej konkluzji¹¹:

Wszystkie zaś te rzeczy polecone ogłosiły zwięźle tym wokół Piotra. Po tym zaś i sam Jezus ukazał się im, i od wschodu i aż do zachodu wysłał przez nich święty i niezniszczalny kerygmat wiecznego zbawienia. Amen.

Od strony kodeksów najstarsze poświadczenie krótszej konkluzji znajduje się w Ewangelii Marka w starołacińskim rękopisie k (*Bobiensis*), który pochodzi z przełomu IV i V wieku. Ów kodeks w celu synchronizacji tekstu krótkiej konkluzji z korpusem Ewangelii opuszcza ostatnią frazę Markowego dzieła: *nikomu nic nie powiedziały, bały się bowiem*.

Tekst krótszego zakończenia pojawia się między innymi w kilku późniejszych manuskryptach greckich (099; 0112; L; Ψ). Z kolei brak jest jakiegokolwiek wsparcia dla tej konkluzji ze strony Ojców Kościoła, a jest to fakt bardzo wymowny i poniekąd obniża jej rangę.

⁸ *Quaestio ad Marinum*, I,1, w: *Patrologia Graeca*, 22,937-940 (wyd. J.-P. Migne, Paris 1857-1866).

⁹ *Mowy paschalne*, II,9, w: *Patrologia Graeca*, 46,644n.

¹⁰ *Epistula ad Hedibiam*, 120,3 w: *Patrologia Latina*, 22,987 (wyd. J.-P. Migne, Paris 1878-1890).

¹¹ Tekst łaciński: *Omnia autem quaecumque praecepta erant eis, qui cum puero [petro] erant, breviter exposuerunt. Post haec et ipse (Iesus) his adparuit et ab oriente usque [usque] in occidentem misit per illos sanctam et incorruptam praedicationem salutis aeternae. Amen.* W nawiasach kwadratowych zaznaczono ewidentne błędy; w pierwszym przypadku zamiast *petro*, mamy *puero*, w drugim – powtórzenie *usque*.

Tekst grecki konkluzji: Πάντα δὲ τὰ παρηγγελμένα τοῖς περὶ τὸν Πέτρον συντόμως ἐξηγγέλιαν. Μετὰ δὲ ταῦτα καὶ αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ἐφάνη αὐτοῖς, καὶ ἀπὸ ἀνατολῆς καὶ ἄχρι δύσεω ἐξάπέστειλεν δι' αὐτῶν τὸ ἱερόν καὶ ἀφθαρτὸν κήρυγμα τῆς αἰωνίου σωτηρίας. ἀμήν.

Markowe autorstwo tej kompozycji wyeliminowano w oparciu o bazę treściową i językową, która notabene jest bardzo uboga. Na podstawie pokrewieństwa językowego z Ojcami Apostolskimi zasugerowano dość wczesne jej pochodzenie – być może w drugiej połowie drugiego wieku.

Dlaczego doszło do powstania krótkiej konkluzji? Prawdopodobnie autor krótszej konkluzji nie uznawał autorytetu i rangi dłuższej konkluzji albo niczego nie wiedział o jej istnieniu.

2.3. Mk 16,1-8 + dłuższa konkluzja (16,9-20) w niezakłóconej niczym kontynuacji

Ten wariant tekstowy znajduje się w następujących kodeksach majsukułowych: A (*Alexandrinus*), C (*Ephraemi Syri*) i D (*Bezae Cantabrigiensis*) – z V wieku; Σ – z VI wieku (brak w nim 16,14-20); E i 047 – z VIII wieku; H (013), K (017), M, U, X, Y, Γ, Δ, Θ, Π, Σ, Ω, 0211 – z IX wieku.

Przekłady łacińskie otwiera *Itala* (it), a po niej następuje *Vulgata*. Do tej grupy kwalifikuje się syryjska *Peszita* (sy^p). Drugi syryjski przekład, *codex Curetonianus* (sy^c), wprawdzie zna dłuższą konkluzję, ale jest on na tyle zdefektowany (zawiera fragment 16,17-20), że trudno stwierdzić, czy nie transmitował również krótszej konkluzji.

Wśród najstarszych świadectw pozostawionych przez pisarzy kościelnych wymienić trzeba: Diatessaron Tacjana (połowa II wieku)¹², Ireneusza († 202)¹³, Hipolita Rzymskiego († 235)¹⁴. Tekst dłuższej konkluzji przytoczymy w pkt. 2.6.

¹² Zob. T. Baarda, *An Unexpected Reading in the West-Saxon Gospel Text of Mark 16.11*, „New Testament Studies” 41 (1995) 458-465, s. 460.

¹³ W *Adversus haereses III, 10,6* autor konstatuje: *In fine autem Evangelii ait Marcus: Et quidem Dominus Jesus, postquam locutus est eis, receptus est in caelos et sedit ad dexteram Dei*. Cyt. za: *Sources chrétiennes*, 34,178 (wyd. F. Sagnard, Paris 1952).

¹⁴ W rozprawie *O charyzmatkach* cytuje na 16,17-18. Zob. O. Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, t. 1-5, Freiburg 1913-1932, t. 2, s. 515. Natomiast w dziele: *Contra haeresin Noeti cuiusdam 18* Hipolit odnosi się do Mk 16,19 – zob. *Patrologia Graeca*, 10,829.

Warto przy tej okazji zwrócić uwagę na okoliczność, że wątpliwości Hieronima co do przynależności dłuższej konkluzji do Ewangelii Marka nie powstrzymały go jednak przed włączeniem jej do kanonu *Vulgaty*. Tym samym uznał jej wyjątkową rangę.

2.4. Mk 16,1-8 + dłuższa konkluzja (16,9-20) z tekstualnymi znakami albo uwagami

Do tej grupy zaliczamy manuskrypty z tekstualnymi znakami albo uwagami wyrażającymi wątpliwość odnośnie do pierwotnej przynależności tej kompozycji do drugiej Ewangelii. Wątpliwość ta jest w głównej mierze echem świadectwa Euzebiusza z Cezarei¹⁵.

2.5. Mk 16,1-8 + krótsza konkluzja + dłuższa konkluzja (16,9-20)

Ten układ znajduje się w kilku kodeksach greckich, w jednym lekcjonarzu (*I*¹⁶⁰²) i w wielu przekładach. Na czoło kodeksów majsukułowych wysuwa się rękopis 0112 z VI/VII wieku. Manuskrypt 099 pochodzi z VII wieku, L – z VIII, a Ψ – z VIII/IX w. Spośród przekładów najstarszym jest syryjska wersja *Harclensis* (syr^h).

Jeśli rękopisy zamieszczają krótką konkluzję przed dłuższą, to wcale to nie oznacza, że preferują pierwszą. Względy natury logicznej satysfakcjonująco wyjaśniają pozycję krótszej konkluzji przed dłuższą w rękopisach.

2.6. Mk 16,1-8 + dłuższa konkluzja z interpolacją *Freer Logion* (16,9-14 + *Freer Logion* + 15b-20)

Taki układ znajduje się w jednym rękopisie greckim W (*codex Washingtonianus*), który pochodzi z przełomu IV i V wieku. W tekście dłuższej konkluzji po wierszu 14. natrafiamy na wstawkę, na

¹⁵ Zob. K. Aland, *Der Schluß des Markusevangeliums*, art. cyt., s. 443nn.

tzw. *Freer Logion*. Oto tekst dłuższej konkluzji z interpolacją *Freer Logion*¹⁶:

9. *Powstawszy zaś rano, pierwszego [dnia] szabatu [tygodnia – B.G.], zjawił się najpierw Marii Magdalenie, z której wyrzucił siedem demonów.*

¹⁶ Tekst grecki:

9. Ἀναστὰς δὲ πρωτὶ πρώτη σαββάτου ἐφάνη πρῶτον Μαρίᾳ τῇ Μαγδαληνῇ, παρ' ἧς ἐκβεβλήκει ἑπτὰ δαιμόνια.
10. κείνη πορευθεσα ἀπήγγειλεν τοῖς μετ' αὐτοῦ γενομένοις πενθοῦσι καὶ κλαίουσιν·
11. κάκεινοι ἀκούσαντες ὅτι ζῆ καὶ ἐθεάθη ὑπ' αὐτῆς ἠπίστησαν.
12. Μετὰ δὲ ταῦτα δυσὶν ἐξ αὐτῶν περιπατοῦσιν ἐφανερώθη ἐν ἑτέρῳ μορφῇ πορευομοῖς εἰς ἀγρόν·
13. κάκεινοι ἀπελθόντες ἀπήγγειλαν τοῖς λοιποῖς· οὐδὲ ἐκείνοις ἐπίστευσαν.
14. Ὑστερον [δὲ] ἀνακειμένοις αὐτοῖς τοῖς ἑνδεκα ἐφανερώθη καὶ ὠνειδίσειεν τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν καὶ σκληροκαρδίαν ὅτι τοῖς θεασαμένοις αὐτὸν ἐγηγερόμενον οὐκ ἐπίστευσαν.

Κάκεινοι ἀπελογοῦντο λέγοντες· ὅτι ὁ αἰὼν οὗτος τῆς ἀνομίας καὶ τῆς ἀπιστίας ὑπὸ τὸν σατανᾶν ἐστίν, ὁ μὴ ἔων τὰ ὑπὸ τῶν πνευμάτων ἀκαθάρτων τὴν ἀλήθειαν τοῦ θεοῦ καταλαβέσθαι (καὶ) δύναμιν. Διὰ τοῦτο ἀποκάλυψον σοῦ τὴν δικαιοσύνην ἡδῆ.

Ἐκείνοι ἔλεγον τῷ Χριστῷ καὶ ὁ Χριστὸς ἐκείνοις προσέλεγεν, ὅτι πεπλήρωται ὁ ὅρος τῶν ἐτῶν τῆς ἐξουσίας τοῦ Σατανᾶ, ἀλλὰ ἐγγίζει ἄλλα δεινά. Καὶ ὑπὲρ τῶν ἁμαρτησάντων γὰρ παρεδόθη εἰς θάνατον, ἵνα ὑποστρέψωσιν εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ μηκέτι ἁμαρτήσωσιν, ἵνα τὴν ἐν τῷ οὐρανῷ πνευματικὴν καὶ ἄφθαρτον τῆς δικαιοσύνης δόξαν κληρονομησῶσιν.

Ἄλλά... (następuje w. 15 od: πορευθέντες...)

15. καὶ εἶπεν αὐτοῖς· πορευθέντες εἰς τὸν κόσμον παντα κηρύξατε τὸ εὐαγγέλιον πάσῃ τῇ κτίσει.
16. πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται, ὁ δὲ ἀπιστήσας κατακριθήσεται.
17. σημεῖα δὲ τοῖς πιστεύουσιν ταῦτα παρακολουθήσει· ἐν τῷ νόματί μου δαιμόνια ἐκβαλοῦσιν, γλώσσαις λαλήσουσιν καιναῖς,
18. [καὶ ἐν ταῖς χερσὶν] ὄφεις ἀροῦσιν καὶ θανάσιμόν τι πίωσιν οὐ μὴ αὐτοὺς βλάβῃ, ἐπὶ ἀρρώστους χεῖρας ἐπιθήσουσιν καὶ καλῶς ἔξουσιν.
19. Ὁ μὲν οὖν κύριος Ἰησοῦς μετὰ τὸ λαλήσαι αὐτοῖς ἀνελήμφθη εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐκάθισεν ἐκ δεξιῶν τοῦ θεοῦ.
20. κείνοι δὲ ἐξελθόντες ἐκήρυξαν πανταχοῦ, τοῦ κυρίου συνεργοῦντος καὶ τὸν λόγον βεβαιοῦντος διὰ τῶν ἐπακολουθούντων σημείων.

10. *Owa podążywszy, obwieściła tym z Nim będącym, smucącym się i płaczącym.*
11. *I ci usłyszawszy, że żyje i widziany był przez nią, nie uwierzyli.*
12. *Po tym zaś dwóm z nich, przechadzającym się, objawił się w innej postaci, gdy podążali na pole.*
13. *I ci odszedłszy, obwieścili pozostałym: i owym nie uwierzyli.*
14. *Później objawił się jedenastu przy stole i wyrzucał im niewiarę i zatwardziałość serca, ponieważ tym widzącym go wskrzeszonego nie uwierzyli.*

Freer Logion

I ci usprawiedliwiali się, mówiąc: *Ten eon nieprawości i niewiary jest pod dominacją Szatana, który nie pozwala, aby ten, kto znajduje się pod jarzmem duchów nieczystych, osiągnął prawdę i moc Boga. Lecz to sprawiedliwość Twoja jest już odkryta (objawiona, odsłonięta) – powiedzieli oni Chrystusowi, a Chrystus im odpowiedział:*

Wypełnił się kres wieków mocy Szatana, lecz przybliżyły się inne straszne rzeczy. I ja zostałem wydany na śmierć za tych, którzy zgrzeszyli, ażeby nawrócili się do prawdy i nie grzeszyli dłużej, aby odziedziczyli chwałę duchową i niezniszczalną sprawiedliwości, która jest w niebie. [Lecz podążywszy na cały świat...]

15. *I powiedział im: podążywszy na cały świat, ogłoście ewangelię każdemu stworzeniu.*
16. *Kto uwierzył i zanurzony, będzie ocalony [zbawiony – B.G.], ten zaś co nie dał wiary, zostanie osądzony.*
17. *Zaś tym, którzy uwierzyli, takie znaki towarzyszyć będą: w imię moje demony wyrzucać będą, językami nowymi mówić będą.*
18. *I w rękach węże podniosą, i jeśli coś śmiertelnego wypiliby, nie zaszkodzi im; na niemocnych ręce nałożą i dobrze będą się mieli.*
19. *A więc Pan, Jezus, po powiedzeniu im tego, został wzięty do niebios i usiadł po prawicy Boga.*
20. *Owi zaś wyszedłszy, ogłaszali wszędzie; dzięki temu, że Pan współpracował [z nimi] i umacniał słowo przez towarzyszące znaki.*

Starożytne pochodzenie tej interpolacji potwierdza również świadectwo pozostawione przez Hieronima¹⁷.

3. Dłuższa konkluzja Ewg Mk – spostrzeżenia ogólne

Kompozycja ta gromadzi aż 14 tematów:

- w. 9a: wspomnienie zmartwychwstania;
- w. 9b: pierwsza chrystofania wobec Marii Magdaleny;
- w. 10: kerygmat Marii Magdaleny o Zmartwychwstałym;
- w. 11: niewiara uczniów;
- w. 12: druga chrystofania wobec dwóch uczniów;
- w. 13: kerygmat o Zmartwychwstałym i niewiara pozostałych uczniów;
- w. 14: trzecia chrystofania wobec jedenastu i strofowanie ich z powodu zatwardziałości i niewiary;
- w. 15: logion posłannictwa;
- w. 16: klauzule logionu posłannictwa;
- w. 17n: pięć znaków *tych, którzy uwierzyli*;
- w. 19a: wniebowstąpienie Kyriosa Jezusa;
- w. 19b: intronizacja Kyriosa Jezusa;
- w. 20a: wyprawa misyjna ewangelizatorów;
- w. 20b: współpraca Kyriosa w misji i znaki ewangelizatorów¹⁸.

¹⁷ Przekazał on potomności pierwszą część *Freer Logionu* w: *Dialogus adversus Pelagianos*, 2,15 (za: *Patrologia Latina*, 23,576): In quibusdam exemplaribus et maxime in Graecis codibus iuxta Marcum in fine eius evangelii scribitur: Postea cum accumbissent undecim apparuit eis Iesus et exprobravit incredulitatem et duritiam cordis eorum, quia his qui viderant eum resurgentem non crediderunt. *Et illi satisfaciebant dicentes: Saeculum istud iniquitatis et incredulitatis substantia est, quae non sinit per immundos spiritus veram Dei apprehendi virtutem. Idcirco iam nunc revela iustitiam tuam.*

¹⁸ Pewne wspólne tematy dla dłuższego zakończenia Ewangelii Marka poddaje hermeneutycznej obróbce Suzanne W. Henderson, *Discipleship after the Resurrection. Scribal Hermeneutics in the Longer Ending of Mark*, „Journal of Theological Studies” 63 (2012) 106-124.

Tematy te ujęto w ramy trzech segmentów:

- 1) w. 9a: *powstawszy...*
w. 9b: *najpierw...*
w. 12: *potem...*
w. 14: *w końcu...* w. 15: *i powiedział im...*
- 2) w. 19: *a więc Pan, Jezus...*
- 3) w. 20: *owi zaś wyszedłszy...*

Trzy segmenty składają się z bloków tematycznych. Pierwszy segment tworzą 3 bloki, a każdy z nich referuje jedną chrystofanię. W obręb trzeciej chrystofanii wkomponowany został tzw. *logion posłannictwa*. W drugim segmencie mamy dwa bloki tematyczne, w trzecim – również dwa¹⁹. W podobny schemat ujął treści wielkanocne Łukasz w 24. rozdziale swojej Ewangelii oraz w prologu do Dziejów Apostolskich.

Ewentualne Markowe autorstwo dłuższej konkluzji wyeliminowano również na podstawie badań językowych i literackich²⁰. Około 30 słów i wyrażeń, z których skompilowane jest dłuższe zakończenie, nie spotykamy wcale w Ewangelii Marka. Do tego należy dodać brak jakiegokolwiek latynizmu czy semityzmu, w których Marek ma upodobanie²¹. Wprawdzie dłuższa konkluzja powstała w celu zaokrąglenia niedokończonego dzieła Marka, niemniej jednak lektura jej początkowych wersetów pozostawia w czytelniku nieodparte wrażenie dysonansu językowego i rzeczowego z ostatnią perykopą Ewangelii (Mk 16,1-8).

Dłuższa konkluzja jest kompozycją dość sformalizowaną, o ogólnym i bezosobowym charakterze. Wprawdzie nawiązuje do konkret-

¹⁹ Por. B. Górka, *Pomiędzy aktem wiary a faktem chrztu*, dz. cyt., s. 122nn. Analizę strukturalną kompozycji przeprowadza np. M.D. McDill, *A Textual and Structural Analysis of Mark 16,9-20*, „Filologia Neotestamentaria” 17 (2004) 27-43.

²⁰ Zob. np. T.B. Williams, *Bringing Method to the Madness. Examining the Style of the Longer Ending of Mark*, „Bulletin for Biblical Research” 20 (2010) 397-417.

²¹ R. Morgenthaler, *Statistik des neutestamentlichen Wortschatzes*, Zürich 1958, Beispiel 1: Mk 16,9-20, s. 58-60; J.K. Elliott, *The Text and Language of the Endings to Mark's Gospel*, „Theologische Zeitschrift” 27 (1971) 255-262.

nych osób i wydarzeń, ale uwypukla te zachowania i postawy, które są nośnikiem uniwersalnego przesłania teologicznego, przedłożonego w formie zdogmatyzowanej.

Konkluzja ta powstała w pierwszej połowie drugiego wieku. Z jednej strony zdradza ona znajomość Ewangelii Jana, z drugiej – Tacjan Syryjczyk w Diatessaronie poświadcza jej istnienie. Autor i miejsce powstania konkluzji pozostają nadal zagadką.

4. Logion posłannictwa (Mk 16,15-18)

W strukturze *logionu posłannictwa* dostrzec można pewne wspólne elementy dla tego typu kompozycji zamieszczonych w: Mt 28,17-20; Łk 24,36-49; Dz 1,4-8; J 20,19-23. Te cztery postaci *tradycji rozesłania* w NT (DK, Mt, J, Łk-Dz) powiązane są trzema elementami: chrystofania, nakaz misji, uniwersalizm misji.

Niezależnie od tych związków „Markowy” logion posłannictwa jawi się wyjątkowo na tle pozostałych. Jego wyjątkowość wyraża się głównie w *klauzulach zbawienia i oszczędzenia* oraz w *znakach tych, którzy uwierzyli*.

4.1. Klauzule logionu posłannictwa w strukturze inicjacji

W pierwszej klauzuli zbawienie powiązано i z wiarą, i z chrztem (*kto uwierzył i zanurzony, będzie ocalony*), natomiast w drugiej klauzuli osądzenie ukazano jedynie przez odniesienie do braku wiary (*ten zaś, co nie dał wiary, zostanie oszczędzony*). Takie ustawienie klauzul: antytetyczne, ale niesymetryczne, powoduje, że powstaje pewna przestrzeń pomiędzy *oszczędzeniem* a *zbawieniem* (ocaleniem), która jest zarazem dystansem między *wiarą* a *zanurzeniem*. Ta przestrzeń została „zagospodarowana” w wierszu następnym (16,17) społecznością wierzących (*tym, którzy uwierzyli, takie znaki towarzyszyć będą...*). Trzeba zwrócić baczną uwagę na fakt, że chodzi tu o społeczność *tych, którzy uwierzyli*, a nie o społeczność *tych, którzy uwierzyli i zostali zanurzeni!*